

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2020, 24 (3): 973-991

**Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili
Tavrı ve Değerlendirmesi**

Aḥmad b. Ḥanbal's Attitude of a Ḥadith in al-Musnad and it's Evaluation

Hüseyin Kahraman

Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Professor, Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Bursa / Turkey

huskahraman@hotmail.com orcid.org/0000-0002-1345-4429

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 6 January / Ocak 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 25 May / Mayıs 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 Decemer / Aralık 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 3 Pages / Sayfa: 973-991

Cite as / Atıf: Kahraman, Hüseyin. "Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ve Değerlendirmesi [*Aḥmad b. Ḥanbal's Attitude of a Ḥadith in al-Musnad and it's Evaluation*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/3 (Aralık 2020): 973-991.

<https://doi.org/10.18505/cuid.670973>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Ahmad b. Hanbal's Attitude of a Hadith in al-Musnad and it's Evaluation

Abstract: Ahmad b. Hanbal (d. 241/855), during his illness which ended with his death, asked his son 'Abdallāh to remove the following hadith from al-Musnad: "When the Messenger of Allah said "This group from the Quraysh will destroy the Ummah", they asked "What would you order us (in this case)?" He replied "If so people should stay away from them!" Ahmad b. Hanbal thinks that this hadith contradicts other narrations. According to his son 'Abdallāh, the narrations that this hadith contradict it is the hadiths that the Prophet ordered to obey the administrators and be patient with the mistakes caused by them. However, the scholars who came later made different evaluations about this attitude. According to one of these evaluations, Imam's attitude is that the hadith is contradictory, as it draws attention in its own statement, that is, it contradicts with other narrations that regulate people's relationship with the administrators. This interpretation is important in terms of narrating the same hadith by famous hadith scholars like Bukhārī (d. 256/870) and Muslim (d. 261/875). Because, according to this interpretation, non-authentic narrations can be found in the works of Bukhārī and Muslim, al-Cāmi'ū's-saḥīḥ. However, these two authors claim that their books contain only authentic hadiths. However, the examinations made on both the narrator chain and its text show that the contradiction claim cannot be true. As a matter of fact, all four people who narrated the hadith were considered reliable by both narrator critics and Ahmet b. Hanbel. Thus Ahmad b. Hanbal includes a large number of hadiths of these narrators in his al-Musnad. It is possible to say that the hadith is not contradictory in terms of text. For, dozens of hadiths similar to both the first and second sentences of the hadith were reported by Ahmed in al-Musnad. According to the second claim, the reason for Ahmad b. Hanbal to take this hadith out of his book is political. According to this claim, Imam made such a request in order to get along well with the administration of the period. Because, in this period, Abbasid government ended the Mihna process, which had put the hadith scholars in great trouble, and began to pursue a softening policy against them. Ahmad b. Hanbal also responded positively to the management's desire for reconciliation, and for this reason he wanted to remove the hadiths that ordered to take a hard attitude towards the cruel ruler. But this claim does not comply with Ahmad b. Hanbal, because at that time he became a community leader thanks to his attitude towards power. According to the third comment on this issue, Ahmad b. Hanbal's attitude towards this hadith is that it could be abused. As a matter of fact, Imam himself personally said that some of ahl al-bid'ah brought this hadith as evidence and took harsh attitudes towards power. Essentially, we have other data that reinforce this final interpretation. As a matter of fact, Ahmet removed other hadiths that ordered the armed struggle against power from his book. As it is understood from this attitude, Ahmad b. Hanbal does not want the actual and armed struggle against cruel rulers to cause chaos and mischief in society. So it can be said that Imam's attitude regarding the hadith in question is about the concerns in the relationship between society and the administrator. However, this anxiety concerns especially the second sentence that recommends that "people stay away from such administrators". Because, during the period of Imam's life, some groups such as al-Mu'tizilah caused social disintegration by using such hadiths as evidence. In short, in the case under study here, his concern about "contradicting other narrations" should be understood in light of the ideal administrator-society relationship he attempts to establish in his al-Musnad.

Keywords: Hadith, Ahmad b. Hanbal, Quraysh, al-Musnad, Hadith of Management.

Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ve Değerlendirmesi

Öz: Ahmed b. Hanbel, vefatıyla neticelenen hastalığı esnasında oğlu Abdullah'tan, şu hadisin el-Müsned'inden çıkartılmasını istemiştir: "Allah Rasûlü 'Ümmetimi Kureyş'ten şu grup helâk edecek' buyurunca oradakiler '(bu durumda) bize neyi emredersin?' diye sordular. O da 'İnsanlar onlardan uzak durup ayrılısalar!' cevabını verdi". Ahmed b. Hanbel bu hadisin, diğer rivayetlerle çeliştiğini düşünmektedir. Oğlu Abdullah'a göre bu hadisin çeliştiği rivayetler, Hz.

Peygamber'in idarecilere itaat etmeyi ve onlardan kaynaklanan yanlışlara karşı sabırlı olmayı emrettiği haberlerdir. Ahmed b. Hanbel'in tavrı ve bunun sebebi esasen açık ve net gibi görünmektedir. Buna rağmen daha sonra gelen ilim adamları, onun bu tavrı ile ilgili farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Bu değerlendirmelerden birine göre İmam'ın tavrı, kendi açıklamasında da dikkat çektiği üzere hadisin şaz olması yani halkın idarecilerle ilişkilerini düzenleyen diğer rivayetlerle çelişmesidir. Bu bakış açısı, İmam'ın açıklamasıyla uyum içinde olmasına ilaveten aynı hadisin Buharî ve Müslim gibi meşhur muhaddisler tarafından nakledilmesi açısından da önemlidir. Zira bu yorumun ulaştığı sonuca göre Buharî ve Müslim'in sadece sahih olan hadisler ihtiva ettikleri iddiasıyla takdim ettiği el-Câmi' u's-sahih isimli eserlerinde, bu şarta uymayan rivayetler de bulunabilmektedir. Bununla birlikte söz konusu hadisin hem sened hem de metni üzerinde yapılan incelemeler şaz iddiasının doğru olamayacağını göstermektedir. Nitekim hadisi nakleden dört ravinin tamamı, içinde Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu münakkitler tarafından güvenilir bulunmuştur. Nitekim İmam, el-Müsned'inde bu ravilerin çok miktarda hadisine yer vermektedir. Hadisin metin açısından da şaz olmadığını söylemek mümkündür. Zira metnin birinci cümlesi olan "Ümmetimin helâki Kureyş'in elinden olacak" şeklindeki tespiti, farklı onlarca hadiste görebilmek mümkündür. Bu hadislerden pek çoğu el-Müsned'de bizzat Ahmed b. Hanbel tarafından da nakledilmiştir. Şaz adedilen kısmın "İnsanlar onlardan uzak dursalar" şeklindeki ikinci cümle olması da pek muhtemel görünmemektedir. Zira zalim idarecilere karşı bundan çok daha şiddetli tepkileri emreden hadislerden onlarcası yine bizzat Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmiş durumdadır. Ahmed b. Hanbel'in, bu hadisi kitabından çıkarmak istemesinin sebebi bağlamında ortaya atılan ikinci iddiaya göre İmam, dönemin yönetimiyle iyi geçinmek amacıyla böyle bir talepte bulunmuştur. Zira bu dönemde Abbasî iktidarı, hadisçileri büyük bir sıkıntıya sokan Mihne sürecine son vermiş, ulemaya karşı yumuşama politikası gütmeye başlamıştır. Ahmed b. Hanbel de yönetimin bu uzlaşma arzusuna olumlu cevap vermiş ve bu çerçevede idareciye karşı sergilenen sert tutuma işaret eden hadisleri kitabından çıkarmak istemiştir. Fakat bu iddia da yaşadığı dönemde iktidara karşı takındığı tavır sayesinde toplum önderi haline gelmiş Ahmed b. Hanbel gibi bir şahsiyetle uyusmaz. Zira o idareci ve toplum arasındaki ilişkilerin keyfiyeti ve sıhhati konusunda gerek tavsiyeleri gerekse fiilî tatbikatı ile örnek ve simge haline gelmiştir. Hayatını Hz. Peygamber'in mirası olan hadisleri nakletmeye ve doğru anlaşılmasına hasreden böyle bir şahsiyetin, sırf iktidarla iyi geçinmek adına, sened ve metin itibarıyla usûl problemi olmayan rivayetleri el-Müsned'den çıkartılması emrini vermesi çok da doğru görünmemektedir. Bu konuda yapılan üçüncü yoruma göre Ahmed b. Hanbel'in bu hadise yönelik tavrı, manasının istismara müsait olmasıdır. Nitekim İmam'ın bizzat kendisi, ehl-i bid'attan bazılarının bu hadisi delil getirip iktidara karşı toplumda ayrımcılık yaratacak davranışlara yöneldiğini söylemiştir. Elimizde bu son yorumu güçlendiren başka veriler de vardır. Nitekim o aynı tavrı, iktidara karşı silahlı mücadeleyi emreden başka hadisler hakkında da göstermiş; bunların kitabından çıkartılmasını istemiştir. Bu tavrından anlaşıldığına göre Ahmed b. Hanbel, zalim idareciye karşı, toplumda kargaşa ve fesada sebep olacak fiilî ve silahlı mücadeleye kalkışılmasını istememektedir. Öyleyse denilebilir ki İmam'ın söz konusu hadisle ilgili tavrı, hadisin özellikle "insanların böyle idarecilerden uzak durması" yönündeki ikinci cümle ile ilgilidir. Zira İmam'ın yaşadığı dönemde Mutezile ve Haricîler gibi bazı gruplar böyle hadisleri delil getirerek toplumda tefrikaya sebebiyet vermişlerdir. Bunu bilen ve bizzat gören İmam, böyle grupların toplumsal birlik karşıtı amaçlarına alet edilebilir düşüncesiyle idarecilere karşı "uzak durmaya çalışmak" gibi basit gibi görünen tepkilere yer veren hadislerin bile kitabından çıkarılmasını istemiştir. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse onun bu hadis hakkındaki "diğer rivayetlerle çelişiyor" şeklindeki tavrını, "Müsned'imde oluşturmaya çalıştığım ideal idareci-toplum ilişkisi ile çelişiyor" şeklinde anlamak gerekecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ahmed b. Hanbel, Kureyş, el-Müsned, İdare, İdarecilik.

Giriş

Darb terimi hadis ilminde, bir hadisi kayda geçirirken yazılmaması gereken bir ibare-nin yanlışlıkla yazılması halinde onu iptal etmek için başvuru usullerinden biridir. Bu işlem söz konusu kısmın üzerine bir çizgi çekmek yahut bazı işaretler koymak suretiyle gerçekleştirilir. Bu çizginin, altında kalan yazının okunmasına imkân verecek şekilde çekilmesi gerekir.

Hadisçilerin zaman zaman başvurduğu bu usûl Ahmed b. Hanbel tarafından da etkin şekilde uygulanmıştır. Hatta eldeki bazı bilgiler onun bir hadisin tamamının üstünü çizdiği yönündedir. Nitekim el-Müsned'de şöyle bir hadis vardır:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا محمد بن جعفر ثنا شعبة عن أبي التياح قال سمعت أبا زرعة يحدث عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يهلك أمتي هذا الحي من قريش. قالوا: فما تأمرنا يا رسول الله؟ قال: لو أن الناس اعتزلوهم.

وقال أبي في مرضه الذي مات فيه: اضرب على هذا الحديث، فإنه خلاف الأحاديث عن النبي صلى الله عليه وسلم، يعني قوله اسمعوا وأطيعوا واصبروا.

Ahmed b. Hanbel'in "Muhammed b. Cafer ← Şu'be ← Ebu't-Tayyâh ← Ebû Zür'a ← Ebû Hureyre" senediyle naklettiği bu hadise göre Allah Rasûlü "Ümmetimi Kureys'ten şu grup helâk edecek" buyurunca oradakiler "(bu durumda) bize neyi emredersin?" diye sormuştur. O da "İnsanlar onlardan uzak durup ayrılısalar!" buyurmuştur. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullâh, bu hadisten sonra şöyle bir not düşmüştür: "Babam, vefat ettiği hastalığı esnasında bana 'bu hadisin üstünü çiz. Çünkü o, Hz. Peygamber'in hadislerine muhaliftir' dedi. Bununla (Allah Rasûlü'nün 'idarecilere) kulak verip itaat edin ve sabır gösterin' yönündeki hadislerini kastediyordu".

Bu makalede Ahmed b. Hanbel'in üstünü çizdirmek istediği hadis ve bunun gerekçesi üzerinde durulacaktır. Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı dönemde insanların ve özellikle ilim adamlarının bakış tarzına etki eden siyasî görüşlere, bunların tarihî sürecine ve ayrıca ulemanın yöneticilerle ilişkilerine, her biri müstakil bir araştırma konusu olduğu ve bir makale hacmini fazlasıyla aşacağı gerekçesiyle, temas edilmeyecektir. Bunun yerine belirlenen amaç doğrultusunda öncelikle Ahmed b. Hanbel'in tenkid sebebinin daha iyi anlaşılması amacıyla söz konusu hadisin sened ve metin yapısı üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede İmam'ın söz konusu hadisin kitabından çıkartılmasına gerekçe kıldığı diğer hadislerle muhâlif olduğu yönündeki tenkidinin haklılık payı özellikle değerlendirilecektir. Bu bakış açısı, söz konusu hadisle benzer hususlara delâlet eden diğer bazı rivayetlerin de hatırlanmasını faydalı ve hatta gerekli kılmaktadır. Bu nedenle yeri geldiğinde idareci-toplum ilişkisini düzenleyen hadislere atıflar yapılacaktır. Makalede ayrıca Ahmed b. Hanbel'in bu tenkidine getirilen yorumlara da işaret edilecek ve bunların değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Hadisin Sened Özellikleri

Bu hadis Ahmed b. Hanbel'e ilaveten Buhârî, Müslim ve Ebû Ya'lâ (öl. 307/919) tarafından da nakledilmiştir.¹ Hadisin bütün senedlerinde ilk dört ravi aynıdır. İsnadların bu

¹ bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî el-Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nâsır, (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necat,1422), "Menâkıb", 25; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75), Fiten ve eşrâtü's-sâ'a, 74; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed, (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1404/1984), 10/480.

kısmi Ebû Hüreyre (öl. 58/678), Ebû Zür'a (öl. ?)², Ebu't-Teyyâh (öl. 128/745)³, Şube (öl. 160/776)⁴ isimlerinden oluşmaktadır. Ahmed b. Hanbel hadisi, hocası Muhammed b. Cafer (öl. 193/808)⁵ aracılığı ile Şube'den nakletmektedir. Biyografi yazarlarının verdikleri bilgilere göre bütün bu raviler sika olup bizzat Ahmed b. Hanbel de onları tadil etmiş ve *el-Müsned* de kendilerinden çok miktarda nakilde bulunmuştur.

Bütün bu bilgilerden anlaşıldığına göre Ahmed b. Hanbel'in söz konusu hadisin çizilmesini istemesi, onun sened yapısıyla alakalı değildir. Nitekim İmam'ın kendisi de *قَالَ خَلَفَ الْأَخْبِيثُ* diyerek hadisle ilgili problemin *onun diğer hadislerle muhâlefeti* olduğunu söylemiştir.

2. Hadisin Metnin Özellikleri ve Delâleti

Hadise yer veren Buhârî, Müslim ve Ebû Ya'lâ gibi müelliflerin zikrettiği metinler şu lafızlarından oluşmaktadır:

يُهِلُّكَ أُمَّتِي هَذَا الْحَيُّ مِنْ قُرَيْشٍ. قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: لَوْ أَنَّ النَّاسَ اعْتَرَلَوْهُمْ

Bu lafızların bütün kaynaklarda aynı oluşu dikkat çekicidir; zira bütün muhaddisler tarafından böyle kelimesi kelimesine aynı metinle nakledilmiş hadis sayısı oldukça azdır. Bu vâkıa, zikri geçen bu müelliflerin elinde bulunan yazılı bir belgeye işaret edebilecek durumdadır.

Dikkat edileceği üzere hadis iki temel husustan bahsetmektedir:

2.1. Ümmetin Helâkinin Kureyşli Bir Grubun Elinden Olacağı

Hadiste geçen *helâk* kelimesi, âlimler tarafından *fitnelere maruz kalmak* manasına hamledilmiştir. *Hayy* kelimesi ise *nesil, cemaat, grup, topluluk* manasındadır.⁶ Bundan anlaşılan şudur ki Allah Rasûlü, Kureyş hakkında yaptığı bu tanımlama ile onların tamamını değil kendi zamanında mevcut olup ileride idareyi alacak kişileri ve özellikle de bunların gençlerini kastetmektedir. Zira Buhârî'nin naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber bu hususu açıkça vurgulamakta ve "Ümmetimin helâki, Kureyşli şu gençlerin elinden olacaktır" buyurmaktadır. Bu hadisi nakleden sahabî ravi Ebû Hüreyre yanında bulunanlara "Eğer istesem onları 'benî fulân, benî fulân' şeklinde isim isim sayarım" demiştir. İlerleyen dönemde iktidarı ele geçirip

² İsmi Herim b. Amr veya Ebû Zür'a b. Amr olan bu ravi hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd Basrî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1410/1990), 6/300; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, (Haydarabad: Dâiratu'l-Meârifî'l-Osmaniyye, ts.), 8/243; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1326), 12/99. Ahmed b. Hanbel ondan çok miktarda hadis nakletmiştir. Mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/217, 279; 3/114, 131, 151, 211, 212, 270, 419; 4/86.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/177; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 11/320-321. Ahmed b. Hanbel de onu *sebtün-sikatün-sikatün* yani *çok güvenilir* lafızla tanıtır (bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 11/320). Nitekim *Müsned* inde de bu ravinin pek çok hadisine yer vermiştir (mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/201, 311, 327; 2/402, 415, 426, 435).

⁴ Şu'be b. el-Haccâc hakkında geniş bilgi için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/244; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibân, *Kitâbu's-Sikât*, (Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifil-Osmaniyye, 1393/1973), 6/446; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/338. Ahmed b. Hanbel, Şu'be hakkında *O, ricâlede ve hadis bilgisinde tek başına bir ümmet gibidir* demiş (bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/344) ve *Müsned* inde onun pek çok hadisini nakletmiştir (mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/392; 2/84, 295; 3/279, 412; 4/9, 96, 213; 5/427; 6/111, 143).

⁵ İbn Hibân, *Kitâbu's-Sikât*, 9/50; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/96. Bu hocası hakkında Ahmed b. Hanbel de *sadûktur* ve Şu'be *hadisleri konusunda güvenilir bir ravidir* değerlendirmesini yapmış (bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/97) ve *Müsned* de ondan çok sayıda hadis nakletmiştir (mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/240; 2/45, 298, 301, 456, 480).

⁶ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Mufhim limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Misto, (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996), 7/254.

978 | Hüseyin Kahraman. Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ...

Şam'da devlet kuran Mervanogulları'ndan (Emeviler) bazı idarecilerin genç ve tecrubesiz olduğu görülmüştür. Bunun üzerine Ebû Hüreyre'den bu hadisi dinleyenler "Belki de (hadiste kastedilen o) gençler bunlardır" demiştir.⁷

Esasen Kureyşin daha doğrusu bu kabileye mensup bazı gençlerin, toplumu ifsat edeceklerine dair başka hadisler de vardır. Genel itibariyle "Ümmetin helakinin, Kureyş'e mensup bazı gençler eliyle olacağına" işaret eden bu rivayetler, mana ile nakilden kaynaklanan bazı küçük farklara sahiptir. Bu bağlamda mesela *ümmet* yerine *Arab*, *ugaylime* (gençler) yerine *gilme* veya *fitye*, helâk yerine *fesâd* kelimeleri kullanılır. Ya da *süfehâ*, *ümerâ* ve *rüesâ* ifadeleri eklenir. Fakat her durumda helâk veya fesat, Kureyş'in bu kesimlerine izafe edilir. Bu rivayetlerden bazıları şöylece sıralanabilir:

إِنَّ هَلَكَ أُمَّتِي أَوْ فَسَادَ أُمَّتِي رُؤْسُ أَمْرَاءِ أُغَيْلِمَةَ سَفَهَاءَ مِنْ قُرَيْشٍ

"Ümmetimin helaki (veya fesadı) Kureyşli bazı yöneticiler ve sefih gençler eliyle olacaktır".⁸

هَلَكَ أُمَّتِي عَلَى رُؤْسِ عُلَمَاءِ أَمْرَاءِ سَفَهَاءَ مِنْ قُرَيْشٍ

"Ümmetimin helâki Kureyş'ten bazı sefih ve genç idareciler eliyle olacaktır".⁹

إِنَّ فَسَادَ أُمَّتِي عَلَى يَدَيْ أُغَيْلِمَةَ سَفَهَاءَ مِنْ قُرَيْشٍ

"Ümmetimin fesadı Kureyşli bazı sefih gençler eliyle olacaktır".¹⁰

هَلَكَ أُمَّتِي عَلَى يَدِ عُلَمَاءِ مِنْ قُرَيْشٍ

"Ümmetimin helaki, Kureyş'ten bazı gençlerin elinden olacaktır".¹¹

إِنَّ هَلَكَ الْعَرَبِ بِيَدَيْ فِتْيَةٍ مِنْ قُرَيْشٍ

"Arapların helaki Kureyş'ten bazı gençlerin elindedir".¹²

يَجْرِي هَلَكَ هَذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى يَدَيْ أُغَيْلِمَةَ مِنْ قُرَيْشٍ

"Bu ümmetin helaki, Kureyşli bazı gençler sebebiyle olacaktır".¹³

إِنَّ هَلَكَ الْعَرَبِ عَلَى يَدَيْ عُلَمَاءِ مِنْ قُرَيْشٍ

⁷ Hadisin merfû kısmı "هَلَكَ أُمَّتِي عَلَى يَدَيْ عُلَمَاءِ مِنْ قُرَيْشٍ" şeklindedir. Buhârî, "Fiten", 3.

⁸ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/299; 4/485. Şuayb el-Arnâvût'un talikte belirttiğine göre rivayetlerden ilki senedde bulunan Mâlik b. Zalim'in meçhul oluşu sebebiyle zayıf; ikincisi ise sahihtir.

⁹ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/328. Şuayb el-Arnâvût'un talikte belirttiğine göre bu rivayetin senedi, Mâlik b. Zalim'in meçhul oluşu sebebiyle zayıftır.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/304, 485. Şuayb el-Arnâvût'un talikte belirttiğine göre rivayet sahihtir. Rivayet için ayrıca bk. Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin, (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 4/244; Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Atekî el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Âdil b. Sa'd (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1988-2009), 16/147; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîb*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 15/107; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberanî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1985), 1/334.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/324. Şuayb el-Arnâvût'un talikte belirttiğine göre rivayetin isnadı sahihtir ve Buhârî'nin şartlarına uymaktadır. Ravileri de, Amr b. Yahyâ, dışında, Buhârî ile Müslim'in ricalindedir. Amr b. Yahyâ ise Buhârî ravileri arasında yer alır. Rivayet için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî Hâkim, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/572.

¹² Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/377, 536. Şuayb el-Arnâvût'un talikte belirttiğine göre rivayet *hasen* seviyesindedir. Senedde *racul* şeklinde müphem bırakılan ravinin ismi ise Yezîd b. Şürey el-Amirî'dir.

¹³ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/520. Bir önceki rivayetin senedinde ismi *racul* şeklinde müphem bırakılan ravinin ismi bu rivayette *Yezîd b. Şüreyk* şeklinde açık olarak zikredilmektedir.

"Arapların helaki Kureyşli bazı gençlerin eliyledir".¹⁴

Bu noktada asıl dikkat çekici husus, burada zikrettiğimiz hadislerin tamamının bizzat Ahmed b. Hanbel tarafından da nakledilmiş olmasıdır. Zira bu durum İmam'ın, ümmetin helâki ile Kureyş arasında bağ kuran hadisler nakletmekte bir beis görmediğine delâlet eder. Cenâb-ı Peygamber'in Kureyş hakkındaki bu tespiti ayrıca "Kureyş hakkındaki korkum ancak kendilerindedir" şeklinde de dile getirilmiştir ki, bu hadisi nakleden müellifler arasında yine Ahmed b. Hanbel de bulunmaktadır.¹⁵

Bu cümlenin bir diğer unsuru olan *çocukların* veya *gençlerin* idaresi hususu da başka hadislerde konu edinilmiş; Allah Rasûlü bundan Allah'a sığınmış veya sığınılmasını tavsiye etmiştir. Allah Rasûlü bu tavsiyesini "Zira eğer onlara itaat ederseniz siz helâk olursunuz, isyân ederseniz onlar sizi helâk ederler" uyarısıyla sonlandırır.¹⁶ Bu problemlili dönem tarih veren rivayetler de vardır. Bu hadise göre "70/689 yılı başından ve çocukların idaresinden Allah'a sığınmak gerekmektedir".¹⁷ Hatta bazı rivayetlerde tarih yanında bu kişilerin bazı vasıflarına da işaret edilir: "60/697 yılından sonra öyle bir nesil gelecek ki namazı zayi edip şehvetlerine tabi olacaklar. Bunlar Gayyâ çukuruna atılacaklardır. Sonra başka bir nesil gelir ki bunlar Kur'ân okurlar (ama okudukları Kur'ân) boğazlarından aşağı (kalplerine) inmez. Zaten Kur'ân'ı üç grup okur: Mümin, münafik ve fâcir".¹⁸

Bu son hadisin Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmiş olması özellikle önemlidir. Zira tüm bu rivayetler metin ve muhteva itibarıyla, araştırma konumuz olan ve Ahmed b. Hanbel'in "diğer hadislerle muhaliftir" şeklinde tenkit ettiği hadisle uyum içinde görünmektedir.

Diğer taraftan son iki hadisin sahabî ravisi olan Ebû Hüreyre'nin de "artık iyice yaklaşmış bulunan şu şerden, çocukların idareciliğinden Arapların çekeceği var. Zira eğer insanlar onlara itaat ederse (bu idareciler) onları ateşe atarlar, yok isyan ederlerse boyunlarını vururlar" demektedir.¹⁹ Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Ebû Hüreyre bunun sebebini *hevalarına göre hüküm vermelerine* bağlamaktadır.²⁰ Hatta o, *Allahım! Beni 60/679 yılı başına ulaştırma* diye dua etmektedir. Kendisine *o tarih nedir?* diye sorulunca *çocukların idarecilik yaptığı dönem* şeklinde cevap vermiştir.²¹ Nitekim Allah onun bu duasını kabul etmiş, 58/678 yılında vefat eden Ebû Hüreyre, Yezîd'in (öl. 64/683) iktidarına ulaşamamıştır.²²

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/377, 536. Şuayb el-Arnâvût'un talikte belirttiğine göre rivayet "hasen" seviyesindedir. Senedde "racul" şeklinde müphem bırakılan ravinin ismi ise Yezîd b. Şürey el-Amirî'dir. Bu rivayet için ayrıca bk. Ebû Amr Osman b. Saîd Dârimî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve gavâiluhâ ve's-sâ'atu ve eşrâtihâ*, thk. Rızaullah b. Muhammed el-Mübârekfûrî (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1416) 2/471.

¹⁵ "لا أخشى على قريش إلا نفسها". Hadisin "أخاف" yerine "أخشى" gibi mana ile nakilden kaynaklanan küçük farklarla rivayetleri için bk. Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 3/475; 4/66; 5/379; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebir, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi (Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983), 18/240. Şuayb el-Arnâvût'un belirttiğine göre rivayet İmrân b. Husayn ed-Dabbî'nin, hadisi aldığı kişiyi tam ismiyle değil "رجل" veya "أعرابي" şeklinde meçhul zikretmesi sebebiyle zayıftır.

¹⁶ Dârimî, *es-Sünenü'l-vâride*, 2/474. Benzer bir rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/355.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 2/355. Şuayb el-Arnâvût'un tespitine göre senedde yer alan Ebû Sâlih'in meçhul olması sebebiyle bu rivayetin isnadı zayıftır. Rivayet için ayrıca bk. Bezzâr, *Müsned*, 16/249. Burada rivayet "Allah Rasûlü... sığınır" şeklinde O'nun sözü değil fiili olarak nakledilmiştir. Meçhul olduğu söylenen Ebû Sâlih bu rivayette de bulunmaktadır.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned*, 3/38. Şuayb el-Arnâvût'un tespitine göre bu rivayetin senedi hasendir. Hadis için ayrıca bk. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. Avzullah (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.) 9/131; Hâkim, *Müstedrek*, 2/406; 4/590.

¹⁹ Abdullah b. Muhammed el-Absî İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/461.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybanî. Kitâbü'z-Zühed, nşr., Muhammed Abdüsselam Şahin. (Beyrut: Dâr'ul- Kütübü'l-İlmiyye, 1420), 181.

²¹ Taberânî, , 2/105.

²² Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 1/76.

Bu hadis, Hz. Peygamber'in verdiği gayba dair bilgilerden ve dolayısıyla mucizelerinden addedilmiştir.²³ Mesela İbn Hacer'e (öl. 852/1448) göre Ebû Hüreyre'nin dedikleri ayıyla vâkı olmuş ve 60/679 yılında Yezîd b. Muâviye'nin iktidara gelmesiyle hadiste kastedilen o gençlerin dönemi başlamıştır. Çünkü Yezîd iktidara geldikten sonra özellikle büyük şehirlerin idaresine yaşlı ve tecrübeli kişileri değil aksine kendi akrabasından genç ve tecrübesiz kimseleri atamıştır.²⁴ Bu gençler yaşlarının küçüklüğü, tecrübesizlikleri, dinin emirlerine ilgisizlikleri, sadece kendi hevâlarına göre tasarruflarda bulunmaları, özellikle de mülk konusundaki aşırı istekleri ve bu uğurda savaşı göze almaları nedeniyle idare açısından bazı problemlere sebep olacaktırlar. Böylece toplum içinde fitneler artacak, halkın yaşam tarzı fesada uğrayacaktır.²⁵

Bu grubun yönetim tarzı sebebiyle fitnelere maruz kalacaklar da ümmetin tamamı değildir. Aksine kendilerine işaret edilen bu Kureyşli grubun devrinde yaşayan Müslümanlar kastedilmektedir.²⁶

2.2. Hz. Peygamber'in Bu Gruptan Uzak Durulmasını Tavsiye Etmesi

لَوْ أَنَّ النَّاسَ اعْتَرَلُوهُمْ şeklindeki bu ifade âlimlerin büyük çoğunluğu tarafından Allah Rasûlü'nün bir temennisi veya tavsiyesi olarak anlaşılmıştır. Buna göre Cenâb-ı Peygamber bu dönemi yaşayan Müslümanların bahsi geçen yöneticilerden uzak kalmasını istemekte veya bunu tavsiye etmektedir. Bu talep veya temenni, zalim idarecileri ikrar etmekle birlikte onlara karşı huruca (silahlı mücadeleye) kalkılmaması ve onlardan sâdır olan kötü eylemlerden yüz çevrilmesi gerektiği konusunda bir delildir.²⁷ Nitekim Allah Rasûlü böyle yöneticilerin durumlarını haber vermekle yetinmiş fakat onlara karşı hurucu veya savaşılmasını emretmemiş, aksine uzak durulmasını salık vermiştir. Bu durumda yapılacak en iyi şey, kişinin dinini bu fitne ortamından uzak tutmaya çalışmaktır.²⁸ Hadiste geçen bu ifadeden, günahların açıkça işlenmeye başladığı toplumlardan göç etmenin müstehap olduğu da çıkarılabilir. Zira neticede helâke götürecek fitnelerin sebebi, günahların açıkça işlenmeye başlamasıdır.²⁹ Böyle anlaşıldığında ifade, Allah Rasûlü'nün söz konusu iktidarla silahlı mücadele edilmemesi yönünde bir çağrısı haline gelmektedir.³⁰

Ulemâ tarafından takdir edilen bu manaya rağmen Ahmed b. Hanbel onlar gibi düşünmemekte; hadiste geçen *itizâl* yani *uzak durma* eylemini oğlu Abdullah'ın yaptığı yoruma göre, اسْمَعُوا وَأَطِيعُوا وَاصْبِرُوا şeklindeki (*söz konusu idarecilere*) *kulak verip itaat edin ve sabır gösterin tarzındaki hadislere* muhalif görmektedir.³¹

²³ Nitekim Buhârî'nin bu hadisi naklettiği bâbın başlığı da "علامات النبوة في الإسلام" yani "İslâm Döneminde Nübüvvetin Alâmetleri" şeklindedir (bk. "Menâkıb", 25). Beyhakî de bu hadisi "Allah Rasûlü'nün 60/679 Yılından Sonra Kureyşten Bazı Gençler Eliyle Ortaya Çıkacak Fitneleri Haber Vermesi Bâbı" altında zikreder ve başlığa "Dediği Gibi de Olmuştur" ilavesinde bulunur (bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilu'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli aâhibi's-şerî'a* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405), 6/464. Aynı görüş için ayrıca bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392), 18/41; Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Misrî İbnü'l-Mulakkîn, *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi's-Sahîh* (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 20/188.

²⁴ bk. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalanî İbn Hacer, *Fethü'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379), 13/10.

²⁵ Kurtubî, *el-Mufhim*, 7/254; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 13/10.

²⁶ Kurtubî, *el-Mufhim*, 7/254.

²⁷ Kurtubî, *el-Mufhim*, 7/254.

²⁸ Ebu'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 8/460; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 13/10.

²⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 13/10.

³⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Endelûsî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 3/36; Ebu'l-Ferec Abdurahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 1/975.

³¹ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/301.

3. Ahmed b. Hanbel'in Mezkûr Hadisi Kitabından Çıkarma Sebebi İle İlgili Düşünceler

Ahmed b. Hanbel'in hadisin üstünün çizilmesi ile ilgili bu tavrı ve buna gösterdiği gerekçe, daha sonra gelen âlimler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.

3.1. Hadisin Şâz Olduğu Düşüncesi

Şâz; "sika bir ravinin, diğer sika ravilere veya kendisinden daha sika olan bir raviye aykırı olarak rivayet ettiği hadis" manasındadır³² ki, böyle nakledilmesi bir rivayetin sahih olmasına engel sayılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in söz konusu hadisi kitabından çıkarmak istemesini, onun şâz olmasına bağlamak en doğrusu görünmektedir. Zira bu tespit İmam'ın bizzat kendisine aittir ve yoruma gerek bırakmıyor gibidir. Nitekim söz konusu hadis hakkında onun bu tespitini tekrarlayan çok sayıda âlim vardır. Sözelimi *el-Müsned*'in özelliklerini anlatmayı amaçlayan eserinde Ebû Mûsa el-Medîni (öl. 581/1185) İmam'ın söz konusu tavrını "metin tenkidine" yormakta ve "isnadındaki ravileri sika olmakla birlikte Ahmed b. Hanbel, metni meşhur hadislerle muhalif olan (şâz) rivayetlerin üstünün çizilmesini emretmiştir" demektedir.³³ İbnü'l-Cevzî'ye (öl. 597/1200) göre bu Ebû Hüreyre hadisi, diğer hadislerle çeliştiği için Ahmed b. Hanbel tarafından sâbit (sahih) bulunmamıştır. Bu durum, ravilerden kaynaklanan bir vehme hamledilebilir.³⁴ Aynı husus Tâceddin es-Sübkî (öl. 771/1370)³⁵ ve Sââtî (öl. 1378/1958) tarafından da dile getirilmiştir; Ahmed b. Hanbel'in metin konusundaki ihtiyatının şiddetine hamledilmiştir.³⁶ Çağdaş ilim adamlarından Mehmed Said Hatiboğlu'na göre de Ahmed b. Hanbel'in bu tavrı "hadisin sahih olmadığına" işaret etmektedir. Fakat Hatiboğlu bu örneği çok farklı bir hususa daha delil saymaktadır:

"Konumuz bakımından bizi burada ilgilendiren husus, Buhârî ve Müslim'in aynı isnad ve metinle *Sahîh*'lerine almış oldukları bir rivayeti, kendilerine hocalık da yapmış Ahmed b. Hanbel gibi bir fıkıh mezhebi imamı büyük muhaddisin kendi *Müsned*'inden attırıyor olmasıdır. Yani Buhârî ve Müslim'ce sahih sayılmış bir hadis, İmam-ı Ahmed'ce şâz bir rivayettir...³⁷ Bu keyfiyet, isnadî söz götürmez olan her hadisin, mutlaka sahih olması gerektiğini, otoritesi müsellemler bir muhaddisin tabakatıyla gözler önüne sermektedir."³⁸

Hatiboğlu'nun bu bağlamda dikkat çektiği bir başka husus ise Ahmed b. Hanbel'in sahih olmadığı için *Müsned*'inden çıkartılmasını istediği bu hadisin aynı zamanda Buhârî ve

³² Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezürî, İbnü's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadîs, thk. Nureddin İtr, 1 cilt (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1406/1986), 76.

³³ bk. Ebû Mûsa Muhammed b. Ömer el-İsfahânî el-Medîni, *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed* (Beyrut: Mektebetü't-Tevbe, 1410/1990), 18.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Keşfu'l-müşkil*, 1/975.

³⁵ Tâceddin Abduvehhâb b. Takıyyiddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-sâfiyyeti'l-kubrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrut, 1413), 2/33.

³⁶ bk. Ahmed b. Abdurrahman Bennâ Sââtî, *el-Fethu'r-rabbânî li tertibi Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/9.

³⁷ Prof. Dr. Mehmed Sait Hatiboğlu sözlerine devamla şöyle demektedir: "Bu âlime (Muhammed b. Ömer el-Medîni) göre de Buhârî ve Müslim'de mevcut bu hadis şâz değerindedir. İbnü's-Salâh'a göre ise sahih hadis, şâz olmayan hadistir. Bu durum, İbnü's-Salâh'ın mezkûr hadisin maruz kaldığı bu muameleden habersiz olduğunu da göstermektedir". bk. "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Hadis-Sünnet Özel Sayısı, 10/1-4, 10; Hatiboğlu, *Hadis Tedkikleri* (Ankara: Otto Yay., 2012), 110-111.

Hatiboğlu aynı hususu çeşitli konuşmalarında da hatırlatmakta, bunun çok misali olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Anadolu İlahiyat Akademisi seminerlerinde yaptığı bir konuşmada (11.11.2017) şöyle demektedir: "Tetkik ettim 'at!' dediği bu hadis hem Buhârî'de hem Müslim'de, hem isnaden hem metnen aynen var... Bu ne demek? İmam-ı Buhârî, Ahmed b. Hanbel'in talebesi. Müslim kezâ öyledir. Onların sahih saydığı bir hadisi 'at!' diyor İmam-ı Ahmed. Buna benzer çok misalleri var. Buradan nereye geliyoruz: Bu sahihlik damgası isnada göre verilmiş bir hükümdür. İsnadda tenkid götüren bir taraf yoksa onu sahih kabul etmişler".

³⁸ bk. "İslam'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureysîliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1973/23, 196 (313 nolu dipnot).

982 | Hüseyin Kahraman. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ...

Müslim tarafından nakledilmiş olmasını meşhur müsteşrik Goldziher'den (öl. 1850/1921) öğrenmiş olmamızdır:

"... Bizim usul-i hadis kitaplarında olmayan bir meseleyi bize Goldziher öğretiyor... Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bir ibare var. Oğlu Abdullah anlatıyor: 'Babam bana şu hadisi *Müsned*'imden çıkar, at (اضرب على هذا الحديث). Çünkü öteki hadislere muhaliftir'. Şimdi Tayyib (Ökiç) hocamın bize öğrettiği şey. Goldziher'in bir makalesinden öğrenmiş ki Ahmed b. Hanbel bunu *Müsned*'de söylüyor. Baktık, gördük; evet doğru. Böyle yazıyor. Hiçbir usul-i hadis kitabında bu misal yoktur; böyle bir hâdis yoktur. Acaba Şuayb (el-Arnaût) hoca bu hadisten bahsediyor mu? Çünkü bu hadisin önemi şurada: Bu hadis hem Buhârî'de hem Müslim'de, hem isnaden hem metnen aynen var. O zaman 'Buhârî ve Müslim'de olan her hadis sahihtir' demenin âlemi var mı? Ahmed b. Hanbel hem Buhârî'nin hem de Müslim'in hocası. Yok böyle bir şey. Fakat ben bu hadiseyi kimden öğrenmişim! Hocamızın telkiniyle Goldziher'den öğrenmişim. Bu ayıp değil midir? Bunun ne kadar misali vardır..."³⁹

Ahmed b. Hanbel'in bu hadis hakkındaki tavrı gerçekten Ignaz Goldziher'in de dikkatini çekmiştir. Goldziher, İmam'ı *isnad kritiğinin (el-cerh ve't-ta'dîl) en eski otoritelerinden birisi kabul edilir* şeklinde tanıttıktan sonra *onun hadis tenkidinin genel itibarıyla isnada yönelik olduğunu* söylemekte ardından da ismini vererek *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed* yazarı Ebû Musa el-Medîni'nin, yukarıda zikrettiğimiz yorumuna işaret etmektedir. Buna göre Ahmed b. Hanbel "... ölüm döşeğindeyken bile oğluna, *Müsned*'e alınmış bir hadisi, isnadına yönelik bir şüpheden dolayı değil, bilakis içeriğinin başka rivayetlerle çeliştiğini düşündüğü için eserden silinmesini emretmiştir".⁴⁰ Goldziher'e göre Ahmed b. Hanbel'in bir hadisi metninden dolayı tenkid etmesi istisnâ bir durumdur.⁴¹

Hatiboğlu'nun *Goldziher'den öğrendik* dediği husus, *Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan bir hadisin buradan çıkartılmasını istemesi ise*, yukarıda naklettiğimiz üzere o, *bunları Ebû Musa el-Medîni'den hareketle* söylemiştir. Ondan öğrendiğimiz şey, *Ahmed b. Hanbel'in çizilmesini istediği hadisin Buhârî ve Müslim tarafından da nakledilmiş olması ise* görebildiğimiz kadarıyla mesela İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1200) aynı hususu Goldziher'den çok daha önce tespit etmiş durumdadır. Nitekim o, *Ahmed b. Hanbel'in bu hadisin çizilmesini istediği* bilgisini verdikten sonra şöyle demektedir:

... قَالَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ: الْأَحَادِيثُ خِلافَ هَذَا، قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "اسْمَعُ وَأَطِعْ". قُلْتُ: فَهَذَا دَلِيلٌ عَلَى أَنَّ حَدِيثَ

أَبِي هُرَيْرَةَ لَمْ يَثْبُتْ عِنْدَ أَحْمَدَ وَإِنْ كَانَ قَدْ أُخْرِجَ فِي الصَّحِيحَيْنِ...

"Ahmed b. Hanbel diğer hadislerin bunun hilâfına olduğunu söylemiştir. Zira Allah Rasûlü '(idarecilere) kulak ver ve itaat et' buyurmuştur. Bana göre bu durum, Ebû Hüreyre hadisinin, her ne kadar *Sahîhayn*'de nakledilmiş bile olsa, Ahmed tarafından sâbit (sahih) olmadığına delâlet etmektedir".⁴²

Hatiboğlu'nun işaret ettiği *Ahmed b. Hanbel'in, Buhârî ile Müslim'in hocası olduğu bilgisi* ise doğrudur.⁴³ Ancak malum olduğu üzere hadislerin sıhhat tespiti, az veya çok göreceli hususlar barındırır yani ihtihâdîdir. Bir hoca'nın herhangi meselede yaptığı ihtihâdın, öğrencileri tarafından taklit edilmesi, her zaman beklenen bir durum değildir. Özellikle söz konusu

³⁹ Mehmed Sait Hatiboğlu, İslam Düşünce Enstitüsü'nün (İDE) 2019-20 dönemi açılış dersinde bu tespitinin kaynağının Goldziher olduğuna işaret etmektedir. (Videonun tamamı için bk. İslam Düşünce Enstitüsü, "İDE Akademi yeni Dönem Açılış Dersi" *YouTube* (22 Ekim 2019), 00:25:00-00:30:00.

⁴⁰ bk. Ignaz Goldziher, "Müslümanlarda Rivayet Literatürüne Dair Yeni Materyaller" (çev. Hüseyin Akgün), *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/Haziran, 95. Bu makalenin aslı Goldziher tarafından "Neue Materialien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanern" ismiyle *ZDMG* (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft) dergisinde (1896/50, 465-506) yayımlanmıştır.

⁴¹ bk. Goldziher, "Müslümanlarda Rivayet Literatürüne Dair Yeni Materyaller", 96.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *Keşfu'l-müşkil*, 1/975.

⁴³ Nitekim Buhârî ile Müslim'in Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayeti konusunda yapılan bir araştırmaya göre Buhârî *Şahîh*'inde Ahmed'in 2 rivâyetine doğrudan, 1 rivâyetine ise hocası vasıtasıyla yer vermiştir. Buhârî ayrıca onun bir hadisle ilgili değerlendirmesini de nakletmiştir. Müslim ise *Şahîh*'inde İmam'dan 20 hadis ve bu hadislerden iki tanesiyle alakalı kısa açıklama rivâyet etmiştir. bk. Üzeyir Durmuş, "Ahmed b. Hanbel'den Rivâyet Edilen Sahîhayn Hadislerinin Müsned'deki Rivâyetlerle Mukâyesesi", *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2, 2018/Ağustos, 390.

öğrenciler Hadis alanındaki üstünlükleri ve maharetleri bütün ümmet tarafından ittifakla kabul edilmiş Buhârî ve Müslim gibi isimler ise bu ihtimâl daha da zayıftır. Kaldı ki herhangi bir alandaki öğrencilerin hocalarını geçip ondan daha mahir hele gelmesi de mümkündür.

Diğer taraftan İmam'ın bu hadisi kitabından çıkarmak istemesini, sırf şâz oluşuna yani öteki hadislerle çelişmesine bağlamak da çok doğru görünmemektedir; zira metin bir bütündür; bir kısmının şâz iken bir kısmının sahih olması mümkün değildir. Gerçi şâz addedilen kısmın, sahih metne raviler tarafından eklenmiş bir ibare yani idrâc olması da mümkündür. Fakat ne Ahmed b. Hanbel'in kendisi ne de bu hadis hakkında yorum yapan herhangi bir ilim adamı böyle bir tespitite bulunmamıştır. Buna rağmen *Müsned*'inde naklettiği diğer pek çok hadisten anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Hanbel'in bu rivayetle alakalı problemi, onun özellikle ikinci cümlesi yani zalim yöneticilere karşı takınılacak tavır sadedinde işaret edilen "onlardan uzak durulması tavsiyesi" ile ilgilidir. Bu hususa aşağıda ayrıntısıyla değinilecektir.

3.2. Dönemin Yönetimiyle İyi Geçinme Düşüncesi

Mehmed Said Hatiboğlu, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan, yukarıda zikrettiğimiz *hadisin şâz olması* ile ilgili bilgileri naklettikten sonra şöyle demektedir:

"Ahmed ibn Hanbel'in zalim Müslüman idarecilere karşı şiddetten uzak bir itaat ve sabır gösterilmesini tavsiye eden hadisleri benimsemiş olduğunu bilenler, Emevî idaresine karşı vaktiyle pek çok âlimin aldığı sert tutumu onun tasvib etmeyeceğini, kendisinin de, Abbasilerin zalimlerine karşı aynı çekingen davranış göstermekten geri kalmayacağını kolayca tahmin edebilirler. Nitekim de öyle olmuştur".

Hatiboğlu hemen sonra aynı hadisin Buhârî ve Müslim tarafından da aynı isnad ve metinle nakledildiğini hatırlatır.⁴⁴

Dikkat edilirse Hatiboğlu, Ahmed b. Hanbel'in söz konusu tavrını yorumlarken evvel emirde onun iktidara karşı takındığı "itaat ve sabra" atıfta bulunmakta, meselenin Hadis ilmi açısından değerlendirilmesine ise daha sonra geçiş yapmaktadır. Bu tavrından öyle anlaşılıyor ki Hatiboğlu, doğrudan olmasa bile dolaylı olarak, İmam'ın söz konusu hadisi kitabından çıkarmasını *iktidârla arasının bozulması endişesine* bağlamaktadır.

Aynı yaklaşım Mehmet Emin Özaşar tarafından da ortaya konmuştur. Özaşar, halife Mütevekkil'in kendi döneminde (232-247/846-861) ulemaya karşı yumuşama politikası gütmeye başladığını vurguladıktan sonra sözlerine şöyle devam etmektedir: "... Buna Ahmed ibn Hanbel'in siyasi otoriteye karşı tavır takınmaya teşvik eden hadislerin, Müsned'inden çıkarılması emrini vermesi de eklenince hadisçilerin siyasal otoriteyle uzlaşma arzularının ne kadar had safhada olduğu ortaya çıkar..." Özaşar, bu tespitine bir kaynak göstermek veya örnek vermek yerine tam bu noktada düştüğü bir dipnotla okuyucuyu M. Said Hatiboğlu'nun bir yazısına yönlendirir.⁴⁵

İdareci ve toplum arasındaki ilişkilerin keyfiyeti ve sıhhati konusunda gerek tavsiyeleri gerekse fiilî tatbikatı ile örnek ve simge haline gelmiş, bu alanda geniş kitlelere yön vermiş Ahmed b. Hanbel gibi bir şahsiyetin, sırf iktidârla arası bozulmasını diye *onlara karşı tavır takınmaya teşvik eden hadislerin Müsned'inden çıkartılması emrini vermesi* çok da doğru görünmemektedir. Zira bu yorum öncelikle, aşağıda ayrıntısıyla değinileceği üzere, zalim idarecilere karşı *sınırları belli* tavırların gösterilmesini emreden hadisleri bizzat kendi kitabında naklediyor olması ile çelişecektir. Kaldı ki, bu tavrın en güzel örneğini Mihne olayında Abbâsî

⁴⁴ bk. Hatiboğlu, *Hadis Tedkikleri*, 110.

⁴⁵ bk. Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, 62. Bu yazı Hatiboğlu'nun *İslâmî Araştırmalar* dergisinin Hadis-Sünnet Özel Sayısı'nda (10/1-4) yayınlanan "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri" isimli makalesidir (bk. 1-14). Özaşar'ın atıf yaptığı yerde Hatiboğlu, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, öncelikle Ahmed b. Hanbel'in iktidarla ters düşmeme çabasından bahsetmekte daha sonra da sözü hadisin şâz oluşuna getirip aynı rivayetin Buhârî ve Müslim tarafından nakledilmiş bulunmasından bahsetmektedir. Hatiboğlu'nun buradan çıkardığı sonuç "Böylece III. asırda bu hadisin makbuliyeti üzerinde bir icmardan bahsetmek de mümkün olmamaktadır" şeklindedir (10).

984 | Hüseyin Kahraman. Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ...

iktidarına karşı bizzat kendisi sergilemiştir. Malum olduğu üzere onun, iktidarın bütün baskılarına rağmen *Kur'ân mahluk değildir* demiş olması, toplumun ana kitlesi yani cemaat tarafından benimsenmiş iktidâr karşıtı bir "tavır" konumundadır. Onun bu tavrı zalim idareciye karşı sergilenmesi gereken örnek bir tutum olarak anlaşılmaktadır.

3.3. Manasının İstismara Müsait Bir Hadis Olduğu Düşüncesi

Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'l-Vera'* isimli eserinin ravisi olan Ebû Bekir el-Mervezî'nin (öl. 275/888)⁴⁶ anlattığına göre İmam'a Ebû Hüreyre tarafından nakledilen لَوْ أَنَّ النَّاسَ اعْتَرَزُوا لَوْهْمُ يَانِي كَشْكَهَ إِنْسَانٌ مِنْهُمْ هُوَ حَدِيثٌ رَدِيءٌ yani *keşke insanlar onlardan uzak dursalar* hadisi sorulunca هُوَ حَدِيثٌ رَدِيءٌ şeklinde cevap vermiş ve bu tenkidinin sebebini de *bu Mutezilîler Cuma namazının terki konusunda bu hadisi delil getiriyorlar* şeklinde açıklamıştır.⁴⁷

İmam'ın gerekçelendirmesine bakarak رَدِيءٌ kelimesini *kötü, merdûd* şeklindeki sözlük manasının dışına çıkıp *yanlış yoruma müsait* veya *farklı yorumlara meydan veren* şeklinde tercüme etmek daha doğru olacaktır. Burada hadisin "Ümmetimi Kureyş'ten şu grup helâk edecek" şeklindeki ilk kısmının değil aksine onlara karşı alınacak tedbir sadedinde ifade edilen *uzak durma* bölümünün söz konusu edilmesi, İmam'ın tavrının hadisin sıhhati ile ilgili olmadığına delâlet edebilecek durumdadır. Diğer taraftan burada Ahmed b. Hanbel, hadis hakkındaki tenkidini onun şâz olmasına değil manası ile ilgili bir ayrıntıya bağlamış durumdadır.

Hadise farklı mana yüklemenin olumsuz durumlar doğuracağı ile ilgili bir yorum da *Müsned* muhakkiki Ahmed Muhammed Şâkir'den (öl. 1892-1958) gelmiştir. Ona göre İmam'ın, hadiste geçen الإعتزال ifadesinin *onlara karşı çıkıp savaşmak* manasına hamledilmesinden çekinmiş olması mümkündür. Zira iktidara karşı tertip edilecek bir hurûc toplumda ciddi fesada sebep olur. Hâlbuki burada zikri geçen *itizâlden* kasıt, kişinin dini hakkında ihtiyatlı davranması, sözü geçen idarecilerle birlikte fesada sebep olacak vesilelere dalmaması, dinini böyle fitnelerden uzak tutmaya çalışmasıdır.⁴⁸

Müsned'in bir başka muhakkiki Şuayb el-Arnaût (1928-2016) da, hadise düştüğü dipnotta Ahmed Muhammed Şâkir'in (1892-1958) yukarıda arz ettiğimiz sözlerini ona izafe ile aynen tekrarlamıştır.⁴⁹

Ahmed b. Hanbel'in hadislerdeki illetleri tespit metodu üzerinde çalışan çağdaş araştırmacılardan Beşîr Ali Ömer'in yorumu da bu yöndedir. Ona göre İmam'ın, üstünü çizilmesini istemesi, bu hadisi zayıf addetmesinden dolayı değildir. Aksine, bazı insanların manasını anlamayıp iktidâra karşı şiddet içeren bir muhalefet sergileyeceğinden korktuğu için *nakledilmesini* nehyetmek istemiştir. Zira Ahmed b. Hanbel, sultana karşı *huruca* hamledilebilecek hadislerin nakledilmesini genel olarak kerih görmektedir.⁵⁰

Değerlendirme

Elimizde bu son yorumu güçlendiren bazı veriler vardır. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre İmam, sözgelimi şu rivayeti de devleti yönetenlere itaati emreden hadislere muhâlif bulmuş ve bu sebeple üstünün çizilmesini istemiştir:

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel'in yakın ve önde gelen öğrencilerinden olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Mervezî hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/153.

⁴⁷ bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Vera'*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zührî (Riyad: Dâru's-Samî'i, 1418/1997), 44.

⁴⁸ bk. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmet b. Hanbel, el-*Müsned* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995), 8/118 (Ahmed Muhammed Şâkir'in dipnottaki taliki).

⁴⁹ bk. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmet b. Hanbel, el-*Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 13/382 (Şuayb el-Arnâvût'un dipnotu).

⁵⁰ Beşîr Ali Ömer, *Menhecü'l-İmâm Ahmed fi'lâli'l-ehâdîs* (Medine: Vakfu's-Selâm, 1425/2005), 2/947.

استقيموا لقریش ما استقاموا لكم فان لم يستقيموا لكم فاحملوا سيوفكم على أعناقكم فابيدوا خضراءهم فان لم تفعّلوا فكونوا حرّاثين أشقياء، تأكلوا كدّ أيديكم

"Kureyş size karşı istikâmet üzere olduğu (dinin emirlerine göre davrandıkları) sürece siz de onlara karşı istikâmet üzere olun. Size karşı istikâmeti terk ettiklerinde kılıçlarımızı kuşanıp köklerini kazıyın. Eğer bunu yapmazsanız sıkıntı içinde (bile olsa) toprağınızı ekip için ki (bu idarecilerden kaynaklanan haramlara bulaşmadan) kendi el emeğiniz ile geçinebilirsiniz".⁵¹

Gerçekten de elimizde mevcut *el-Müsne'd* de bu hadisin sadece "Kureyş size karşı istikâmet üzere olduğu sürece siz de onlara karşı istikâmet üzere olun" şeklindeki ilk kısmı bulunmakta; istikâmetten ayrılmış yöneticilere karşı silahlı mücadeleyi emreden ikinci cümle yer almamaktadır.⁵² Hâlbuki hadise yer veren diğer kaynaklarda her iki cümlenin de yer aldığı görülür.⁵³

Ahmed b. Hanbel'in hadisi bu kadarıyla nakletmiş olmasının sebebi de tartışma ve yoruma açık görünmektedir. Nitekim Nitekim Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi Hanbel b. İshak'a (öl. 273/886) göre sebep, İmam'ın bu hadisi *أسْمَعُ وَأَطَعُ* şeklindeki hadislerle muhâlif bulmasıdır. Bir diğer öğrencisi Hamdân b. Ali'nin naklettiğine göre ise Ahmed b. Hanbel "Vekî (b. el-Cerrâh) (öl. 197/812) bize hadisin sadece bu kısmını nakletti" demiştir. Mühennâ b. Yahyâ'nın aktardığına göre ise Ahmed b. Hanbel *sahih değildir* dedikten sonra sözlerine devamla "hadisin isnadında ismi geçen Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'ın sahâbî Sevbnâ'nı iştmediğini" söylemiştir. Fakat Mühennâ, hocasına aynı hadisi bu kez içinde Sâlim'in bulunmadığı bir senedle ve Ümmü Hânî (öl. 50/670) rivayetiyle nakletmiş, bu kez de *sahih değildir, münkerdir* cevabını almıştır.⁵⁴

Ahmed b. Hanbel'in, gelecek bazı yöneticilere atf yapıp dinin emirlerine uymamaları konusunda onlarla mücadeleyi emreden hadislerle karşı tavrını yansıtan başka örnekler de vardır. Ahmed b. Hanbel, mesela Bezzâr (öl. 292/905) ve İbn Hibbân (öl. 354/965) tarafından nakledilen şu hadise karşı da aynı tavrı sergilemiş⁵⁵ ve sadece idareciler hakkında durum tespiti yapan ilk cümleyi nakletmiştir:

إِنَّهَا سَتَكُونُ أَمْرَاءَ بَعْدِي يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ، يَفْعَلُونَ مَا لَا يُؤْمَرُونَ، فَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِيَدِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِلِسَانِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِقَلْبِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ لَا إِيمَانَ بَعْدَهُ

"Benden sonra bir takım yöneticiler gelecek ki, yapmadıkları şeyleri söyleyecek, kendilerine emredilmeyen şeyleri yapacaklar. Onlara karşı kim eliyle, diliyle ve kalbiyle mücadele ederse mü'mindir. İmanın bundan sonrası yoktur."⁵⁶ Bu üç müellifin senedleri ilk üç ravide yani "Hz. Peygamber → İbn Mesud → Atâ b. Yesâr → Muâviye b. İshâk" isimlerinde ortak. Muâviye'den sonraki iki isim ise "Âmir b. es-Simt → Âsım b. Muhammed" şeklinde olup bunlar Ahmed b. Hanbel ile İbn Hibbân'ın yine ortak ravileridir. Buna göre üç müellifin aynı hadisi naklettiği sonucuna ulaşılabilir. Ancak Ahmed b. Hanbel, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere ilk cümlenin nakliyle yetinmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in söz konusu tavrının başka bir örneği de şu hadistir: ما كان من نبي إلا كان له حواريون يهدون بهديه ويستنون سنته ثم يكون من بعدهم خلوف يقولون ما لا يفعلون ويعملون ما تنكرون. من جاهدكم بيده فهو مؤمن ومن جاهدكم بلسانه فهو مؤمن ومن جاهدكم بقلبه فهو مؤمن، ليس وراء ذلك من الإيمان متقال حبة من خرد

⁵¹ "كذلك قال أحمد في حديث ثوبان عن النبي (ص) أنه قال: استقيموا لقریش... قال أحمد بن حنبل: الأحاديث " *İbnü'l-Cevzi, Keşfü'l-müşkil, 1/975.*

⁵² bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd, 5/277.*

⁵³ Mesela bk. Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî İbnü'l-Arabî, *Mu'cem, thk. Abdulmuhsin b. İbrahim (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1418/1997), 2/654; Taberânî, el-Mu'cemu'l-evsat, 8/15; Taberânî el-Mu'cemu's-sağîr, 1/134.* Ancak hadis, senedindeki inktadan dolayı "zayıf" addedilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd, 5:277* (Şuayb el-Arnâvût'un taliki); Muhammed Nâsiruddin Albânî, *Silsiletü'l-ehâdîsî'z-za'ife ve'l-mevzû'a* (Riyad: Dâru'l-Meârif, 1412/1992), 4/147.

⁵⁴ bk. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî el-Hallâl, *Kitâbu's-sünne, thk. Adıyye ez-Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989), 1/127.*

⁵⁵ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd, 1/456.* Şuayb el-Arnâvût hadis hakkında "isnadı kaviyy" değerlendirmesini yapmaktadır.

⁵⁶ Hadis için bk. Bezzâr, *Müsne'd, 5/281; İbn Hibbân, Sahîh, 1/403-404.*

"Her peygamberin havâfîleri vardır ki bunlar onun yolundan gider, yaşam tarzını benimserler. Onlardan sonra ise yapmadıklarını söyleyen ve sizlerin yadırgayacağınız şeyleri yapan nesiller gelir. Onlarla eliyle, diliyle ve kalbiyle mücadele eden mü'mindir. Bundan sonrasında ise hardsal tanesi kadar bile iman yoktur."⁵⁷

Müslim bu hadisi naklettikten sonra Ebû Râfi'e izafeyle şu bilgiyi verir: "(İbn Mesud'dan (öl. 32/652-563) duyduğum) bu hadisi İbn Ömer'e (öl. 73/693) naklettim fakat beni yadırgadı... ve (o sıralarda hasta olan) İbn Mesud'u ziyarete giderken kendisiyle gelmemi istedi. Ben de gittim. İbn Mesud'a bu hadisi sordum. Hadisi, aynı benim İbn Ömer'e aktardığım gibi tekrar etti".⁵⁸ Ahmed b. Hanbel ise hadisin şu kısmını nakille yetinmiştir:

ما من نبي بعثه الله عز و جل في أمة قبلي إلا كان له من أمته حواريون وأصحاب يأخذون بسنته ويقتدون

بأمره ثم انها تخلف من بعدهم خلوف يقولون ما لا يفعلون ويفعلون ما لا يؤمرون

Dolayısıyla o, mevcut iktidara karşı verilmesi gereken mücadeleden bahseden bölümüne temas etmemiştir.⁵⁹ Hâlbuki bu üç müellifin senedleri "Hz. Peygamber → İbn Mesud → Ebû Râfi → Abdurrahman b. el-Misver → Cafer b. Abdillâh b. el-Hakem → el-Hâris b. Fudayl" isimlerinde; Ahmed ile Müslim'in senedleri ise el-Hâris'ten sonra gelen Sâlih b. Keysân'da da ortakdır. Kitabına almış olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel'in hadisin, hem isnadı hem de metniyle alakalı tenkitlerde bulunduğu nakledilmiştir. Buna göre o öncelikle senedde ismi geçen el-Hâris b. Fudayl'ı ليس بمحفوظ الحديث (*hadisi mahfuz değildir*) diyerek eleştirmektedir. Ahmed b. Hanbel'in bu ifade ile el-Hâris hakkında genel bir yorum yapmış ve *hadisleri makbul değildir*⁶⁰ demiş olması muhtemeldir. İmam'ın bu ravi hakkında kullandığı ليس بمحمود الحديث (*hadisleri övgüye layık değildir*)⁶¹ ifadesi de bu anlamı teyit edebilir. Ancak İmam bu manayı kastettiyse, el-Hâris'in başka hadislerini *Müsned'e*⁶² almış olmasını izah etmek zorlaşacaktır. Fakat bu terim *naklettiği hadisler, aynı konuda sika ravilerin naklettiklerine benzemez* anlamı da ifade edebilir.⁶³ Terimin bu anlamı *şâz* demek olur ki bu, esasen Ahmed b. Hanbel'in, zalim yöneticilere karşı mücadeleyi emreden hadisler hakkında yaptığı "*diğer hadislerle çelişiyor*" şeklindeki yorumu da destekleyecek durumdadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel senedle alakalı tenkidin hemen ardından metni de söz konusu eder ve "bu söz, İbn Mesud'un (bu konudaki diğer) sözlerine benzemiyor. Çünkü o Hz. Peygamber'in 'bana kavuşuncaya kadar (böyle idarecilere karşı) sabırlı olun' buyurduğunu nakletmiştir" değerlendirmesinde bulunur.⁶⁴ Ancak yukarıda da zikrettiğimiz üzere Müslim, Ebû Râfi'in bu hadisi İbn Mesud'a tekrar sorduğuna ve onun da bunu teyit ettiğine dair bir bilgi nakletmektedir.

Bu tavrından anlaşıldığına göre Ahmed b. Hanbel, zalim idareciye karşı, toplumda karışa ve fesada sebep olacak fiil ve silahlı mücadeleye kalkışılmasını istememektedir. Hâlbuki yukarıda zikri geçen ama İmam tarafından metinden ayrılarak nakledilmeyen rivayetlerin böyle bir manaya hamli mümkündür. Diğer taraftan İmam, böyle hadislerin onun yaşadığı dönemde iyice belirginleşmiş olan toplum içi ayrılıkları daha da artıracaklarını düşünmüş olmalıdır. Nitekim İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Hattâbî (öl. 388/998) gibi müelliflere göre de Hâricîler, zalim imama karşı hurucun gerekliliği konusunda, yukarıda zikri geçen ama Ahmed

⁵⁷ bk. Müslim, "İmân", 80; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 10/13.

⁵⁸ bk. Müslim, "İmân", 80.

⁵⁹ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/458.

⁶⁰ bk. Aydınlı, *Hadis Istilâhları Sözlüğü*, 175.

⁶¹ Nitekim Dârimî, Nesaî ve İbn Hibbân gibi münekkitlerin "sika" bulduğu el-Hâris hakkında menfi denilebilecek bir ifade kullanan tek isim, görebildiğimiz kadarıyla, Ahmed b. Hanbel'dir (bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 2/154).

⁶² Mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/482; 4/31.

⁶³ bk. Aydınlı, *Hadis Istilâhları Sözlüğü*, 175.

⁶⁴ bk. Süleyman b. el-Eş'as Sicistanî Ebû Dâvûd, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed*, thk. Tarık b. Avzillâh b. Muhammed (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999), 419.

b. Hanbel tarafından ana metinden ayrılarak nakledilmeyen “onlara karşı kılıçlarınızı kuşanın” şeklindeki hadisleri delil göstermişlerdir.⁶⁵ Bu noktada öğrencisi Ebû Bekir el-Mervezî'nin (öl. 275/888) araştırma konumuz olan hadisin *اعْتَزَلُوهُمْ* kısmı hakkında Ahmed b. Hanbel'in *هُوَ حَدِيثٌ رَدِيٌّ* şeklinde yorumunun ve bunun ardından yaptığı *bu Mutezililer Cuma namazının terki konusunda bu hadisi delil getiriyorlar* şeklinde açıklamasının⁶⁶ hatırlanmasında fayda olacaktır.

Öyleyse kitabında naklettiği hadisler bütüncül bir gözle değerlendirildiğinde Ahmed b. Hanbel'in zalim idareciye karşı sergilediği tavır, bizzat naklettiği hadisler dikkate alınarak şöyle bir sıralamaya tabi tutulabilir:

1. Toplumsal Bütünlüğün Öncelenmesi

من رأى من أميره شيئا يكرهه فليصبر فإنه من خالف الجماعة شبرا فمات فميتته جاهلية

“Kim idarecisinden hoşlanmayacağı bir şey görürse sabretsin. Zira cemaatten bir karış ayrılan kimse *cahiliyet ölümü*⁶⁷ ile ölmüş olur.”⁶⁸

2. İdeal Bir İdareci-Toplum İlişisine Yapılan Vurgu

ان أحب الناس إلى الله عز و جل يوم القيامة وأقربهم منه مجلسا إمام عادل وان أبغض الناس إلى الله يوم القيامة وأشدّه عذابا إمام جائر

“Kıyamet günü, insanların Allah'ın en çok sevdiği ve yer itibarıyla O'na en yakını adil imam (devlet reisi), Allah'ın en sevmediği ve yer itibarıyla en uzağı ise zalim imam olacaktır.”⁶⁹

3. İdarecilerin Üstü Kapalı Uyarılması

عرض علي أول ثلاثة يدخلون الجنة وأول ثلاثة يدخلون النار فأما أول ثلاثة يدخلون الجنة فالشهيد وعبد مملوك أحسن عبادة ربه ونصح لسبيده وعفيف متعفف ذو عيال وأما أول ثلاثة يدخلون النار فأمير مسلط وذو ثروة من مال لا يعطي حق ماله وفقير فخور

“Bana cennete ve cehenneme girecek ilk üç kişi gösterildi. Cennete girecekler şehit, Rabbine güzelce ibadet edip efendisine karşı da samimi davranan (onun hakkını eda eden) köle ve ihtiyaç sahibi olmasına rağmen iffetli davranan fakirdir. Cehenneme girecekler ise (haksız yere) baskı yapan idareci, malının hakkını vermeyen servet sahibi ve kibirli fakirdir.”⁷⁰

4. Zalim İdareciye İtaat Edilmemesi

إنه سيلي أمركم من بعدي رجال يطفنون السنة ويحدثون بدعة ويؤخرون الصلاة عن مواقيتها. قال بن مسعود: يا رسول الله! كيف بي إذا أدركتهم؟ قال: ليس يا بن أم عبد طاعة لمن عصى الله. قالها ثلاث مرات

⁶⁵ bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1419/1999), 47; Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî el-Hattâbî, *Garîbu'l-hadis*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Gurbâvî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982), 1/362.

⁶⁶ bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Verâ*, 44.

⁶⁷ Hadiste idareciye başkaldırması birinin bu uğurdaki *ölümünün cahiliye ölümüne* benzetilmesi, öncelikle ona yapılan biattan vazgeçilmesi manasına geldiği içindir ki bu durum, hiçbir otorite tanınmayan, insanların çoğu zaman bireysel hareket ettikleri, bu sebeple toplumsal hayatın mümkün olmadığı Câhiliye dönemi yaşantısının temel özelliğidir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/7; Ahmed b. İsmail Molla Gürânî, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâdi ehâdîsi'l-Buhârî*, thk. Ahmed İnyet (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008), 11/7.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 1/275, 297. Şuayb el-Arnâvût'un tespitine göre hadisin senedi sahih olup Buhârî ve Müslim'in şartlarına uymaktadır. Hadisin, mana ile rivayetten kaynaklanan küçük farklarla rivayeti için ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/453; Buhârî, “Fiten”, 2; Müslim, “İmâre”, 55.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 3/22, 55. Şuayb el-Arnâvût'un tespitine göre hadisin senedi zayıftır.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 2/425. Şuayb el-Arnâvût'un tespitine göre hadisin senedi zayıftır.

988 | Hüseyin Kahraman. Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ...

“Benden sonra işlerinizi bazı kimseler üstlenecekler ki bunlar sunneti iptal edip bidatler ihdas edecek ve namazları geciktirerek kıldıracaklar’. Bunun üzerin İbn Mesud Hz. Peygamber’e ‘onların devrine ulaştığımda nasıl davranayım’ diye sordu. O da ‘Ey İbn Ümmü Abd! Allah’a isyan edene itaat etmek olmaz’ buyurdu ve bu sözünü üç kere tekrar etti.”⁷¹

5. Doğru Bilinenin Yapılması

لعلكم ستدركون أقواما يصلون صلاة لغير وقتها فإذا أدركتموهم فصلوا في بيوتكم في الوقت الذي تعرفون ثم صلوا معهم واجعلوها سبحة

“Muhtemelen namazı vakti dışında kıl(dır)acak insanlarla karşılaşacaksınız. Onlarla karşılaştığınızda namazlarınızı evlerinizde bildiğiniz vakitlerinde kılınız. Sonra (yanlarına gelip aynı namazı) onlarla da kılınız ve (bu son kıldığınızı) nâfile ibadet addediniz.”⁷²

6. Doğru Bilinenin Söylenmesi

جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: أي الجهاد أفضل قال كلمة حق عند إمام جائر

Sahabî Târik b. Şihâb’ın naklettiğine göre “Bir sahabî gelip Allah Rasûlü’ne ‘Hangi cihad daha efdaldir?’ diye sorunca ‘Zalim idareciye karşı söylenen doğru söz!’ cevabını vermiştir.”⁷³ Aynı hadis sahabî Ebû Ümame’den (öl. 86/705) ise “كلمة عدل عند إمام جائر” lafzıyla nakledilmiştir.⁷⁴

Naklettiği bütün bu hadislerden anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Hanbel, adâletsiz idareciler karşısında kesinlikle sessiz kalınmayacağı ama gösterilecek tepkinin de huruc yani silahlı mücadeleye seviyesine de ulaşmaması gerektiği kanaatindeydi. Buna göre en fazla *ikaz* seviyesinde bir tepki gösterilmelidir. Bu tavır, söz gelimi Hâricîlerin ve Şîa’nın iktidar karşıtı eylemlerine kıyasla kısaca *pasif direniş* şeklinde isimlendirilebilir.⁷⁵

Sonuç

Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah, *Hz. Peygamber ‘Ümmetimi Kureyş’ten şu grup helâk edecek* buyurunca oradakiler ‘(bu durumda) bize neyi emredersin?’ diye sordular. O da ‘İnsanlar onlardan uzak durup ayrılısalar!’ buyurmuştur” hadisini naklettikten sonra “Babam, sonunda vefat ettiği hastalığı esnasında bana ‘bu hadisin üstünü çiz. Çünkü o, Allah Rasûlü’nün hadislerine muhaliftir’ dedi. Bununla ‘(idarecilere) kulak verip itaat edin ve sabır gösterin’ yönündeki hadisleri kastediyordu” şeklinde bir bilgi vermektedir. Fakat hadisi nakledip bizlere kadar ulaştırdığına bakılırsa Abdullah, babasının bu emrini yerine getirmemiştir. Ahmed b. Hanbel’in bu yöndeki isteğini nakletmiş olması ise, daha sonra gelen araştırmacılar arasında bazı ihtilâflara sebep olmuştur.

Bu yönde ileri sürülen bir görüşe göre İmam’ın söz konusu talebini *öteki hadislere muhâlefet* gibi bir sebebe bina etmesi, hadisin şâz ve dolayısıyla gayr-i sahih olduğuna işaret etmektedir. Esasen bu, hem İmâm’ın bizzat kendisinden nakledilmesi hem de sebebi açıkça zikretmesi açısından en makul yorum gibi görünmektedir. Fakat öyle görünüyor ki bu yoru-

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/399. Şuayb el-Arnâvût’a göre hadis, İbn Mesud’un oğlu Abdurrahman, babasından semânin sahih olup olmamasına göre değer kazanmaktadır. Buna göre hadisin senedi, bu iki isim arasında sema olduğunu kabul edenlere göre hasen; kabul etmeyenlere göre ise zayıftır. Bu hadis için ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.) ‘Cihâd’, 40; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 3/182.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/379. Şuayb el-Arnâvût’un tespitine göre hadisin senedi hasendir.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/314. Şuayb el-Arnâvût’un tespitine göre hadisin isnadı sahih olup ravileri Buhârî ve Müslim’in ravileridir. Hadisi Hz. Peygamber’den nakleden Târik b. Şihâb aslında O’nu görmemiştir. Bu sebeple Allah Rasûlü’nden doğrudan naklettiği rivayetler sahabî mürselidir.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/314. Şuayb el-Arnâvût’un tespitine göre hadis hasen li-gayrihi seviyesindedir. İsnadı ise mütebâat ve şevahide uygundur.

⁷⁵ Yermakov, “Ahmed İbn Hanbel’in Müsned’inde Yönetici Ve Toplum”, 192-193

mun bazı problemleri vardır. Öncelikle ifade etmek gerekirse hadisi meydana getiren iki cümleden her birine yani *Kureyşten bir grubun ve özellikle de onların gençlerinin, toplumun fesadına sebep olacağı ve böyle bir durumda gösterilecek tepkiye dair çok sayıda farklı hadis* başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere pek çok muhaddis tarafından müstakil birer rivayet olarak nakledilmiş durumdadır. Muhaddisler tarafından nakledilen bütün bu hadislerde zalim idareciye karşı tepki bağlamında *nasihat* ile başlayıp *silahlı mücadeleye* kadar uzanan geniş bir yelpazeden bahsedildiği görülür. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, aynı metin

içinde önce yöneticilerin durumlarını tespit edip sonra zalim olanlarına karşı sergile-necek fiilî mücadeleye yer veren hadisler konusunda taktî usulüne başvurmuş; bunların ikinci kısımlarını özellikle nakletmemiştir. Üstelik o bu tavrını, bir değil çok sayıda hadis için tekrar etmiştir. Ancak bu durumun, söz konusu kısımların şaz olmasına bağlanması, çok da doğru görünmemektedir. Zira öncelikle metin bir bütündür ve böyle olunca bir kısmı şaz iken bir kısmının sahih olması pek de olası değildir. Bu noktada şaz addedilen kısmın idrâc ve dolayısıyla zayıf olma ihtimâli akla gelebilir ama ne Ahmed b. Hanbel'in kendisinden ne de bu hadisler hakkında yorum yapan herhangi bir ilim adamından bu yönde bir işaret gelmemiştir. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in araştırma konumuz olan hadisinde geçen *onlardan uzak durulsa!* yönündeki tavsiyesi, aslına bakılırsa, zalim iktidara karşı sergilenmesi istenen tepkilerin en hafifidir. Mesela bizzat İmam tarafından nakledilen hadislerde yer alan *itaat göstermemek, huzurlarında hakikati hatırlatıp onları ikaz etmek, onlardan müstakil davranıp doğru bilinen şeyleri bireysel olarak yerine getirmek* gibi tepkiler, *uzak durmaya* göre daha serttir ve idareciye karşı taşdıkları mesaj daha belirgindir. Öyleyse zalim idareciden uzak durmanın şaz olmasını yani bahsettiğimiz bu hadislerle çelişmesini başka bir sebebe bağlamak gerekecektir.

Ahmed b. Hanbel'in söz konusu tavrını yorumlayanlar tarafından ileri sürülen bir başka sebep ise bu hadisin iktidara karşı bir "tavırdan" bahsetmesidir. Bu görüşe göre İmam, böyle bir hadisi nakletmek suretiyle, Mihne olayı sonrasında araları henüz düzelmekte olan Abbasî iktidarı ile yeni bir gerginliği göze almak istememiştir. Ancak bu yorumu yapanların göz ardı ettiği bir nokta vardır ki o da İmam'ın Mihne olayları sırasındaki duruşu, iktidara karşı zaten bir tavırdır ve o bunu sergilemekte asla beis görmemiştir. Kaldı ki Ahmed b. Hanbel'in bu olaylar esnasında gösterdiği tavır da, bunu emreden hadislerden kaynaklanmıştır. Evet o, başka hadislerin işaret ettiği *silahlı ve fiilî mücadeleyi* tasvip etmemiştir. Ancak bunun sebebi, iktidarla arasının bozulacağı endişesi değil aksine böyle bir kalkışmanın topluma ve daha önemlisi İslam'a zarar vereceği kaygısıdır.

Öyle görünüyor ki İmam'ın araştırma konumuz olan hadisle ilgili tavrı da bu kaygı ile ilgilidir. Ancak *el-Müsne'd*inde idareci-toplum ilişkisi bağlamında bizzat naklettiği rivayetlerin tamamı göz önünde bulundurulduğunda görülür ki bu tavır, hadisin tamamıyla değil "*insanlar onlardan uzak dursalar*" şeklindeki ikinci kısmı ile ilgilidir. Yani kitabından çıkartılmasını istediği ibare, bu sonuncusudur. Zira o, yaşadığı dönemde cemaatten ayrılmış Mutezile ve Hariciler gibi bazı grupların böyle hadisleri delil göstererek tefrikaya sebebiyet verdiklerine şahit olmuştur. Bu sebeple cemaate sıkı sıkı sarılmayı, sabretmeyi, sadece yeri geldiğinde idarecileri uygun bir dille ikaz edip hakikati dillendirmeyi emreden rivayetleri tercih etmiştir. Bu noktada *böyle önemli konuda vârid olmuş hadislerden bir kısmını tamamen, bir kısmını ise taktî yapmak suretiyle kısmen gizlemiş olması Ahmed b. Hanbel gibi toplum önderi bir ilim adamı için câiz midir? Bu, ilmi gizlemek olmaz mı?* şeklinde bir soru akla gelebilir. Ancak Ahmed b. Hanbel öncelikle, söz konusu muameleye tabi tuttuğu hadisleri bilen tek kişinin kendisi olmadığını farkındadır. Fakat diğer taraftan o, başta Mihne hâdisesi olmak üzere toplumun karşılaştığı pek çok olayda duruşu, kararları ve tepkileriyle insanları etkileyip onlara yön verdiğinin, en azından örnek olması gerektiğinin de farkındadır. Bu sebeple kitabına toplum yapısına zarar verecek hadisleri almak ve dolayısıyla söz konusu bidat fırkalarının elini güçlendirecek delilleri onlara bizzat sağlayan muhaddis olmak istememiştir. Aksine onun tercihi, toplumsal birlik ve bütünlüğe vesile olacak hadislerden yana olmuştur. Hatta bu hadislerden bir kısmı sadece kendisi tarafından aktarılmıştır. Bu rivayetlerden bazıları ise ya senedlerindeki inkıta ya da ravilerindeki adalet ve zapt kusurları sebebiyle zayıftır. Ancak İmam

990 | Hüseyin Kahraman. Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ...
bu hadisleri eserine almakta sakınca görmemiştir. Çünkü onun idare ve siyaset alanındaki önceliği Müslüman toplumun birliğini ve düzenini korumak olmuştur. Bütün bu veriler ışığında onun *bu hadis, diğer hadislerle çelişiyor* şeklindeki tespitinin, *Müsned'imde oluşturmaya çalıştığım ideal idareci-toplum ilişkisi ile çelişiyor* şeklinde anlamak gerekecektir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybânî. *Kitâbü'l-Vera'*. thk. Semîr b. Emîn ez-Zührî. Riyad: Dâru's-Samî'î, 1418/1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybanî. *Kitâbü'z-Zühd*. nşr. Muhammed Abdüsselam Şahin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybanî. *el-Müsned*. 45 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Albânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi'z-zaiife ve'l-mevzû'a*. 14 cilt. Riyad: Dârü'l-Meârif, 1412/1992.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Beşîr Ali Ömer. *Menhecü'l-İmâm Ahmed fî ilâli'l-ehâdis*. 2 cilt. Medine: Vakfû's-Selâm, 1425/2005.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 5 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Atekî el-. *el-Müsned*. Thk. Âdil b. Sa'd. 18 cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988-2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. el-Câmi'u's-şâhîh. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *et-Târîhu'l-kebir*. 8 cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, ts.
- Dârimî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve gavâiluhâ ve's-sâ'atu ve esrâti'hâ*. thk. Rızaullah b. Muhammed el-Mübârekfûrî. 6 cilt. Riyad: Dârü'l-Âsime 1416.
- Durmuş, Üzeyir. "Ahmed b. Hanbel'den Rivâyet Edilen Sahîhayn Hadislerinin Müsned'deki Rivâyetlerle Mukâyesesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2018/Ağustos. 9/2. 389-406.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Dâvûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdilmuhsin. 4 cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*. thk. Tarık b. Avzillah b. Muhammed. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1420/1999.
- Ebû Mûsa Muhammed b. Ömer el-İsfahânî el-Medinî. *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed*. 1 cilt. Beyrut: Mektebetü't-Tevbe, 1410/1990.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî. *el-Müsned*. Thk. Hüseyin Selîm Esed, Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn, 1404/1984.
- Goldziher, İgnaz. "Müslümanlarda Rivayet Literatürüne Dair Yeni Materyaller". çev. Hüseyin Akgün, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/Haziran. 81-119.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Adıyye ez-Zehrânî. 7 cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Hadis-Sünnet Özel Sayısı, 10/1-4, 1-14.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: Otto Yay., 2012.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "İslam'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşîliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1973/23. 121-213.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî. *Garîbü'l-hadis*. thk. Abdulkarim İbrahim el-Gurbâvî. 3 cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1402/1982.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-Absî. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.

992 | Hüseyin Kahraman. Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ...

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalâni. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1415.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. 4 cilt. Haydarabat: Dâiratü'l-Mearifil-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü'l-Arabî, Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî. *Mu'cem*. thk. Abdülmuhsin b. İbrahim. 3 cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhain*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- İbnü'l-Mulakkîn, Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Misrî. *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi'î's-Sahîh*. 36 cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezurî. 'Ulûmu'l-hadîs. thk. Nureddin İtr. 1 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İslam Düşünce Enstitüsü. "İDE Akademi yeni Dönem Açılış Dersi". *YouTube*. 22 Ekim 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=eSahfijZuk0>
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî. *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. 8 cilt. Mısır: Dârü'l-Vef, 1419/1998.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1985.
- Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer. *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Misto. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.
- Molla Gürânî, Ahmed b. İsmail. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâdi ehâdîsi'l-Buhârî*. thk. Ahmed İnyet. 11 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/200.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. el-Câmi'u's-şâhih, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Özafşar, M. Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplamı*. Ankara: Otto Yay., 2015.
- Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman el-Bennâ. *el-Fethu'r-rabbânî li tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. 24 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Abdülvehhâb Abdullatif. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîsiyye, ts.
- Sübkî, Tâceddin Abduvehhâb b. Takiyyiddîn. *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanahî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 cilt. Beyrut:1413.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü's-sagîr*. thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcb. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târık b. Avzullah. 10 cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Silefî. 20 cilt. Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem,1404/1983.
- Yermakov, Dmitri Vladimiroviç. "Ahmed İbn Hanbel'in Müsned'inde Yönetici Ve Toplum". çev. Kudret Artıkbaev, *Dini Araştırmalar Dergisi*. 2014/2, 188- 193.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiratü'l-huffâz*. thk. Zekeriyya Umeyrât. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.